

ΤΟ ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΡΕΙΣ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ*

Ἐναφερόμενος στὴ ρήξη τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Λικινίου, στὴν τελικὴ ὑπερίσχυση τοῦ πρώτου τὸ 324 καὶ στὶς τακτικὲς μὲ τὶς ὁποῖες στὴ συνέχεια ἐξασφαλίστηκε ἡ ἐδραίωση τῆς Νέας Ρώμης, ὁ Λιβάνιος σημειώνει τὰ ἀκόλουθα:

κρατήσας δὲ καὶ ἀνδρὸς ἐπ' ἐκείνω ταῖς πόλεσιν ἀνθεὶν παρεσχηκός τις ἠγησάμενος αὐτῷ λυσιτελεῖν ἕτερόν τινα νομίζειν θεόν, εἰς μὲν τὴν τῆς πόλεως περὶ ἣν ἐσπούδασε ποιῆσαι τοῖς ἱεροῖς ἐχρήσατο χρήμασι, τῆς κατὰ νόμους δὲ θεραπείας ἐκίνησεν οὐδὲ ἓν, ἀλλ' ἦν μὲν ἐν τοῖς ἱεροῖς πενία, παρῆν δὲ ὄραν ἅπαντα τᾶλλα πληρούμενα¹.

Ὁ λόγος Ἰπὲρ τῶν Ἱερῶν, ἀπὸ ὅπου τὸ παράθεμα, συνετέθη τὸ 386 γιὰ νὰ πληροφηθεῖ ὁ Θεοδοσίος τὴν ἔκταση τῆς καταστροφῆς τῶν περιφερειακῶν ναῶν ἀπὸ τὶς στρατιᾶς τῶν Σύρων μοναχῶν. Πρὶν ὅμως προβεῖ στὶς καταγγελίες του, ὁ Λιβάνιος ἐπιχειρεῖ νὰ διαγράψει τὸ ἱστορικὸ τῆς τύχης τῶν ἱερῶν σὲ ὀλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία κατὰ τὶς βασιλεῖες τοῦ Κωνσταντίου, τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τοῦ Βαλεντινιανοῦ καὶ Βάλεντος:

καταβάσης δὲ τῆς ἀρχῆς ἐπὶ τὸν ἐξ ἐκείνου, μᾶλλον δὲ τοῦ σχήματος, ὡς τό γε κρατεῖν ἐτέρων ἦν οἷς ἡ ἐξ ἀρχῆς παιδαγωγία καὶ τὸ μέχρι παντός ἴσον δύνασθαι παρέσχεν, οὗτος οὖν ἐν τῷ κελεύεσθαι παρ' αὐτῶν βασιλευῶν ἄλλα τε καλὰ πείθεται καὶ μηκέτ' εἶναι θυσιᾶς. ταύτας ὁ κείνου μὲν ἀνεψιός, ἀρετὴν δὲ ἄπασαν κτησάμενος ἐπανάγει καὶ τεθνεώτος ἐν Πέρσαις, ὃ τι δεδρακώς ἡ μέλλων ἀφήμι νῦν, μένει μὲν τινα τὸ θύειν ἱερεῖα χρόνον, νεωτέρων δὲ τινων συμβάντων ἐκωλύθη παρὰ τοῖν ἀδελφοῖν, ἀλλ' οὐ τὸ λιβανωτῶν. ἀλλὰ τοῦτό γε καὶ ὁ σὸς ἐβεβαίωσε νόμος, ὥστε μὴ μᾶλλον ἀλγεῖν ἡμᾶς οἷς ἀφηρέθημεν ἢ χάριν εἰδέναι τῶν συγκεχωρημένων. σὺ μὲν οὖν οὐθ' ἱερά κεκλεισθαι (ἐκέλευσας) οὔτε μηδένα προσιέναι οὔτε πῦρ οὔτε λιβανωτῶν οὔτε τὰς ἀπὸ τῶν ἄλλων θυμιαμάτων τιμὰς ἐξήλασας τῶν νεῶν οὐδὲ τῶν βωμῶν, οἱ δὲ μελανειμονοῦντες οὗτοι καὶ πλείω μὲν τῶν ἐλεφάντων ἐσθίωντες, πόνον δὲ παρέχοντες τῷ πλήθει τῶν ἐκπωμάτων τοῖς δι' ἀσμάτων αὐτοῖς παραπέμπουσι τὸ ποτόν, συγκρύπτοντες δὲ ταῦτα ὡχρότητι τῇ διὰ τέχνης αὐτοῖς πεπορισμένη μένοντες, ὡ βασιλεῦ, καὶ κρατοῦντος τοῦ νόμου θέουσι ἐφ' ἱερά ξύλα φέροντες καὶ λίθους καὶ σίδηρον, οἱ δὲ καὶ ἄνευ τούτων χεῖρας καὶ πόδας. ἔπειτα Μυσῶν λεία καθαιρουμένων ὄροφῶν, κατασκαπτομένων τοίχων, κατασπωμένων ἀγαλμάτων, ἀνασπωμένων βωμῶν, τοὺς ἱερεῖς δὲ ἢ σιγᾶν ἢ τεθνᾶναι δεῖ· τῶν πρώτων δὲ κειμένων, δρόμος ἐπὶ τὰ δευτέρα καὶ τρίτα, καὶ τρόπαια τροπαίοις ἐναντία τῷ νόμῳ συνείρεται.

* Γιὰ χρήσιμες ὑποδείξεις κατὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἄρθρου εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς συναδέλφους Σόνια Καλοπίση, Θάνο Μαρκόπουλο, Κώστα Μπουραζέλη καὶ Εὐα Μπουρνιά.

1. Λιβάνιος 30.6.

τολμᾶται μὲν οὖν κἂν ταῖς πόλεσι, τὸ πολὺ δὲ ἐν τοῖς ἀγροῖς. [...] χωροῦσι τοίνυν διὰ τῶν ἀγρῶν ὡσπερ χεῖμαρροι κατασύροντες διὰ τῶν ἱερῶν τοὺς ἀγρούς. ὅτου γὰρ ἂν ἱερὸν ἐκκόψωσιν ἀγροῦ, οὗτος τετύφλωταί τε καὶ κείται καὶ τέθνηκε. φυχή γάρ, ὡ βασιλεῦ, τοῖς ἀγροῖς τὰ ἱερά προσιμία τῆς ἐν τοῖς ἀγροῖς κτίσεως γεγενημένα καὶ διὰ πολλῶν γενεῶν εἰς τοὺς νῦν ὄντας ἀφιγμένα².

Τὸ ἀξιόπιστο, μὲ βάση ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κριτήρια, παράθεμα περιγράφει, σὲ ἀδρὲς βέβαια γραμμὲς ἀλλὰ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια, τὶς φάσεις τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς σχετικὰ μὲ τὴ διατήρηση τῶν ναῶν κατὰ τὸν 4ο αἰώνα. Φλογοερὸς ὑπέρμαχος τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς αἰσθητικοῦ φαινομένου καὶ παιδευτικοῦ ρεύματος, στὸ γέρμα τῆς ζωῆς του καταγγέλλει ὁ Λιβάνιος στὸν χριστιανικότατο αὐτοκράτορα αὐτοὺς ποὺ δροῦν, ἂν ὄχι σύμφωνα μὲ τὸ γράμμα (τρόπαια ... ἐναντία τῶ νόμῳ), τουλάχιστον σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιπαγανιστικῆς του νομοθεσίας. Ὡς ἐπικριτὴς, λοιπόν, τῆς πολιτικῆς τοῦ Θεοδοσίου καὶ ἀπευθυνόμενος στὸν ἴδιο, εἶναι ἀπίθανο νὰ ψεύδεται ὁ Λιβάνιος ἢ ἔστω νὰ μὴν ἀκριβολογεῖ κατὰ τὴν ἐπισκόπηση τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τῶν προκατόχων τοῦ Θεοδοσίου. Ἡ εἰκόνα ὅμως τοῦ Λιβανίου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες: ἄλλες φιλολογικὲς πηγές, νομικοὺς κώδικες, ἀρχαιολογικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ δεδομένα. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν προτίθεμαι νὰ ἐξετάσω τὶς τύχες τῶν ἱερῶν ὕστερα ἀπὸ τὴ νομιμοποίηση τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ τρεῖς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας μὲ διαφορετικὴ γεωγραφικὴ φυσιογνωμία, ἱστορικὸ ὑπόβαθρο καὶ δημογραφικὴ σύνθεση. Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἑλλάδας, τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Συρίας-Παλαιστίνης γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἔγινε μὲ βασικὸ κριτήριον τὴ μεταξύ τους ἄκρα ἀνομοιογένεια, ὥστε νὰ ἐλεγχθεῖ σὲ ποῖο βαθμὸ οἱ γενικεύσεις τοῦ Λιβανίου γιὰ τὶς τύχες τῶν ναῶν ἐνέχουν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα καί, ἂν ὄχι, νὰ διευκρινηθεῖ τὸ γιατί.

Τὴν ἔρευνά μου παρακολουθεῖ ἡ ἐπίγνωση τῆς σχετικῆς καὶ μόνον ἀξιοπιστίας τῶν πηγῶν. Ἔτσι, θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω προληπτικὰ πὼς ὁ ὑπερβολικὰ μεγάλος ἀριθμὸς φιλολογικῶν μαρτυριῶν γιὰ καταστροφὲς ναῶν ποὺ συναντᾶμε τόσο σὲ χριστιανοὺς συγγραφεῖς ὅσο καὶ σὲ ἐθνικοὺς εἶναι ὑποπτος. Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἡρωοποιήσουν ἐπισκόπους καὶ αὐτοκράτορες σὲ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς θεωρεῖτο ἀρετὴ, συχνὰ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπέδιδαν σὲ αὐτοὺς φανταστικὲς καταστροφὲς ναῶν ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωσι, μεγαλοποιοῦσαν τὰ ἥροστράτεια ἀνδραγαθήματά τους. Οἱ ἐθνικοί, ἀπὸ τὴν πλευρά τους, εἶχαν κάθε συμφέρον νὰ κινδυνολογοῦν, παρουσιάζοντας τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς μάρτυρες καὶ τὴν κοσμοθεωρία τους ὡς

2. Αὐτ. 7-9. Ὁ Α. F. Norman (τοῦ ὁποίου τὴν ἐπιχειρηματολογία δέχομαι) χρονολογεῖ τὸν λόγο στὸ 386 (πρβ. Libanius, *Selected Works*, II, 1977, 97). Πανομοιότυπη σχεδὸν γλώσσα μὲ τὸν Λιβάνιον χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ αὐτοκράτορες, οἱ ὁποῖοι συχνὰ χαρακτηρίζουν τοὺς μοναχοὺς ὡς λιποτάκτες ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ τους καθήκοντα (πρβ. Θεοδ. Κώδ. 12. 1.63 (370): *quidam ignaviae sectatores desertis civitatum muneribus captant solitudines ac secreta et specie religionis cum coetibus monazonton congregantur*).

ἀντικείμενο συστηματικοῦ καὶ βάνουσου διωγμοῦ ποὺ διεξήγετο παράνομα στὸ πλαίσιο μιᾶς θεωρητικᾶ ἀνεξίθρησξης αὐτοκρατορίας. Ἐναν πρόσθετο, τέλος, λόγο ποὺ ἐπιβάλλει ἐπιφυλακτικὴ στάση ἀπέναντι στὰ φιλολογικὰ κείμενα συνιστᾷ ἡ γενικότερη τάση τῶν ἀνθρώπων νὰ βλέπουν τὰ γεγονότα ἐγωκεντρικά· ἔτσι, συγγραφεῖς ποὺ δὲν ἐξυπηρετοῦν μὲ τρόπο ἐνσυνείδητο συγκεκριμένα συμφέροντα, παρ' ὅλα αὐτὰ παραποιοῦν ἀκούσια τὴν ἀλήθεια, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πρέπει καὶ ἡ δικὴ τους μαρτυρία νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ κάποια δόση σκεπτικισμοῦ.

Οἱ νομικοὶ κώδικες, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως μοιάζουν νὰ προσφέρουν μαρτυρία ἀδιάβλητη καὶ ἀντικειμενική, ἀποτελοῦν γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος πηγὴ ἐξίσου προβληματικὴ μὲ τὰ φιλολογικὰ κείμενα. Ἐνας λόγος εἶναι ὅτι δὲν ξέρουμε ποιοὶ καὶ πόσοι νόμοι δὲν κωδικοποιήθηκαν ποτέ, ἐνῶ ἕνας σημαντικότερος ἀκόμη λόγος συνίσταται στὸ ὅτι ἡ δημοσίευση ἑνὸς νόμου δὲν συνεπάγεται καὶ τὴν ἐφαρμογὴ του, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλοὺς ἀστάθμητους παράγοντες: τὴν καλὴ θέληση τῶν κατὰ ἐπαρχίες ἀρχόντων καὶ τὸν βαθμὸ εὐφύιας τῶν ὑπηκόων τοῦ αὐτοκράτορα. Οἱ νομικοὶ κώδικες, ἐπομένως, δὲν ἀποτελοῦν τεκμήριο ἀλλὰ ἀπλῶς δείκτη γιὰ τὸ τί συνέβαινε· ἀρχίζουν μάλιστα νὰ παρουσιάζουν πραγματικὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον μόνον ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ καθίσταται σαφές ὅτι συγκεκριμένους διατάξεις τους καταστρατηγοῦνται σὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κλίμακα³.

Ἀκόμα μικρότερη βοήθεια ἀπὸ τοὺς νομικοὺς κώδικες καὶ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες παρέχουν στὴν προκειμένη περίπτωσι τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Οἱ σημαντικοὶ γιὰ τὰ κλασικὰ εὐρήματά τους χώροι, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀνασκάπτονται συστηματικὰ ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, δὲν ἔχουν σχεδὸν τίποτα νὰ μᾶς προσφέρουν, ἐπειδὴ ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν τοὺς ὑπαγόρευσε τὴν ἐξάλειψη κάθε μετακλασικοῦ ἔχνου. Σὲ τόπους ὅπως ἡ Ἀθήνα ἢ οἱ Δελφοί, ὁ κανόνας εἶναι ὅτι τὰ μεταγενέστερα στρώματα ἔχουν καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀρχαιολόγους στὴν προσπάθειά τους νὰ φτάσουν ὅσο τὸ δυνατὸν γρηγορότερα στὸ κλασικὸ ὑπόστρωμα. Ἀλλὰ καὶ σὲ μέρη ποὺ γλίτωσαν ἀπὸ τὴν καθαρτικὴ μανία τῶν κλασικῶν ἀρχαιολόγων, τὰ καλὸτυχα ἐρείπια ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ταραξεῖ κανένα χέρι εἰδικοῦ εἶναι ἐξίσου αἰνιγματικὰ γιὰ μᾶς, ἐφόσον πρέπει νὰ συντρέχουν πολλὲς συγκυρίες γιὰ νὰ μπορούμε ν' ἀποδώσουμε μὲ βεβαιότητα τὴν καταστροφὴ ἑνὸς ναοῦ σὲ ἀνθρώπινο παράγοντα. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε τρία πράγματα: (α) ὅτι οἱ περιοχὲς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν εἶναι σεισμογενεῖς, (β) ὅτι ἀνάμεσα στὸν 4ο καὶ τὸν 6ο αἰῶνα οἱ βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς στὸν ἑλλαδικὸν χῶρον ἀποτελοῦν συχνὸ φαινόμενο καὶ (γ) ὅτι κτήρια —εἴτε ναοὶ εἴτε λαϊκὰ κτίσματα εἶναι αὐτὰ— κάποια στιγμή ἐγκαταλείπονται ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους ἢ τοὺς πιστοὺς τους καί, ἐνῶ

3. Πρβ. τὶς φράσεις τοῦ παραθέματος καὶ κρατοῦντος τοῦ νόμου καὶ ἐναντία τῶ νόμῳ (Λιβάνιος 30.8) καὶ σημ. 4.

ἡ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα τοῦ βίαια κατεστραμμένου κτηρίου διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ρημαγμένου ἀπὸ τὸν χρόνο, τοῦ λεηλατημένου γιὰ τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό του ἢ τοῦ μετασκευασμένου, ἢ διάκριση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύσει γιὰ χώρους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ γνώση μας βασίζεται στὶς ἀναφορὲς καὶ τὶς ἐρμηνεῖες τῶν παλαιότερων ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖες μοιραῖα ἀπηχοῦν τὶς ἐπιστημονικὲς ὀρθοδοξίες τῆς γενιᾶς τους.

Τὰ δομικὰ αὐτὰ προβλήματα τῶν πηγῶν εἶναι ὑπεύθυνα γιὰ τὸν μερικὸ καὶ εὐθραυστο χαρακτήρα τῶν συμπερασμάτων στὰ ὁποῖα καταλήγω γιὰ τὶς τρεῖς ὑπὸ ἐξέταση περιοχές.

Ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας

Στὴν Α' Οἰκουμένη Σύνοδο τῆς βιθυνικῆς Νίκαιας, στὴν ὁποία οἱ ἀνατολικὲς ἐπαρχίαι ἀντιπροσωπεύτηκαν ἀπὸ διακόσιους ἐπισκόπους, ἡ Ἑλλάδα ἔστειλε τρεῖς. Τριάντα ἐννέα χρόνια ἀργότερα, τὸ 364, ἱκανοποιώντας σχετικὸ αἴτημα τοῦ ἀνθυπάτου Ἀχαΐας Βεττίου Ἀγορίου Πραιτεξτάτου, ὁ Βαλεντινιανὸς ἐπέτρεψε, εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, νὰ μὴν ἐφαρμοστεῖ ὁ νόμος ποὺ ἀπαγόρευε τὴν τέλεση νυκτερινῶν θυσιῶν, ἐπειδὴ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ζώσιμος, ὁ Πραιτεξτάτος παρατήρησε στὸν αὐτοκράτορα ὅτι τέτοιος νόμος θὰ ἔκανε ἀβίωτον τοῖς Ἕλλησι [...] τὸν βίον⁴. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ναοὶ καὶ ἀγάλματα ἐξακολούθησαν νὰ ἀφιερώνονται στοὺς θεοὺς⁵, ἐνῶ ἡ μὴ χριστιανικὴ Ἀθήνα, μὲ τοὺς λαμπροὺς ναοὺς καὶ τὴν ἀναγεννημένη πλατωνικὴ Ἀκαδημία της, συνέχισε ὡς τὸν 6ο τοῦλάχιστον αἰῶνα νὰ ἐλκύει προσκυνητὲς, σοφοὺς καὶ ἐνίοτε εὐεργέτες⁶. Ἡ διατύπωση τοῦ Διαδόχου τῆς Ἀκαδημίας, Μαρίνου, σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο τοῦ προκατόχου του Πρόκλου, δὲν εἶναι τυχαία: ἐτελεύτησε δὲ τῷ τετάρτῳ καὶ εἰκοστῷ καὶ ἑκατοστῷ ἔτει ἀπὸ τῆς Ἰουλιανοῦ βασιλείας⁷. Πολλὲς γενιὲς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἡ μνήμη τῆς σύντομης καὶ ἀποκαρδιωτικῆς ἄτυχης βασιλείας του ἐξακολούθησε νὰ ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς Ἀθηναίους δυναμικὸ σύμβολο, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄροσημο μιᾶς νέας ἐποχῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν *Φιλόσοφον ἱστορίαν* τοῦ Δαμασίου⁸. Λίγο πρὶν τὸ θάνατό του τὸ 485, ὁ Πρόκλος εἶδε σὲ

4. Ζώσιμος, *Ἱστ.* 4.3.3, ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέτρεψεν, ἀργοῦντος τοῦ νόμου, πράττειν πάντα κατὰ τὰ ἐξ ἀρχῆς πάτρια· ἡ ἀναφορὰ τοῦ κειμένου εἶναι στὸν Θεοδ. Κώδ. 9.16.7 (364).

5. *I.G.* XII.5.229 (ἀπὸ τὴν Πάρο). Βλ. τοὺς ἐκπληκτικὸς πίνακες ἀπὸ ψηφιδωτὸ γυαλί μὲ παραστάσεις φιλοσόφων τοῦ Μουσείου τῆς Ἰσθμίας, ποὺ εἶχαν παραγγελλεῖ στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα ἀπὸ τὸ Ἴσειο τῶν Κεγχρεῶν σὲ Ἀλεξανδρινούς καλλιτέχνες· βλ. Ν. Παπαχατζῆς, *Ἀρχαία Κόρινθος*, Ἀθήνα 1978, 98-101.

6. Βλ. Α. Ε. Raubitschek, «Iamblichos at Athens», *Hesperia* 33 (1964) 63-8 καὶ τὸ ἄρθρο μου «Persecution and Response in Late Paganism: The Evidence of Damascius», *Journ. Hell. St.* 113 (1993) 1-29 γιὰ τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῶν Νεοπλατωνικῶν κύκλων κατὰ τὸν 5ο καὶ 6ο αἰῶνα.

7. Μαρίνος, *Βίος Πρόκλου* 36.

8. Τὸ θέμα ἀναπτύσσεται στὸ ἄρθρο μου (σημ. 6).

ὄραμα τὴν Ἀθηνᾶ νὰ ἔρχεται στὸ σπίτι του γιὰ νὰ συγκατοικήσει μαζί του. Αὐτὸ συνέβη ὅταν τὸ ἄγαλμα αὐτῆς τὸ ἐν τῷ Παρθενῶνι τέως ἰδρυμένον ὑπὸ καὶ τῶν τὰ ἀκίνητα κινούντων μετεφέρετο⁹. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ κινοῦν αὐτὰ ποὺ πρέπει νὰ μένουν ἀκίνητα εἶχαν τολμήσει (ὁμολογουμένως ὄχι πρὶν τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα) νὰ σηκώσουν ἀπὸ τὸν σηκὸ τοῦ Παρθενῶνα τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ἀποκαθιερώνοντας μὲ τὸν συμβολικὸ αὐτὸ τρόπο τὸ ἐθνικὸ ἱερό καὶ προσπορίζοντάς του τὴ δυνατότητα νὰ φιλοξενήσει σὲ εὐλογο χρόνον τὰ σύμβολα μιᾶς ἄλλης λατρείας. Ἡ ἄλλη αὐτὴ λατρεία ἔκανε τὴν πρώτη, ἄτολμη, ἐμφάνισή της μὲ τὴ μορφή τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ ἢ, πιθανότερα, τῆς Παναγίας, τουλάχιστον ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, ἐνῶ ἀκόμη ὀψιμότερη χρονολογία διεκδικεῖ ἡ νεότερη ἔρευνα γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ Ἐρεχθίδου καὶ τοῦ Ἡφαιστείου σὲ ἐκκλησίες¹⁰.

Ἀποκαθιερωμένοι, στερημένοι δηλαδὴ ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ τους σύμβολα, καὶ μὲ τοὺς κίονες τραυματισμένους ἀπὸ σταυροὺς καὶ ἀκιδογραφήματα, οἱ σπουδαιότεροι ἀθηναϊκοὶ ναοὶ πρέπει νὰ ἔμειναν ἄπραγοι γιὰ πολλὰ δεκαετίες. Καὶ ὅταν πιά τὸν 7ο αἰῶνα ἡ συχνὴ πείρα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἡ βαθμιαία ἐξαθλίωση τῶν ὄρων ζωῆς ἀνάγκασαν τοὺς Ἀθηναίους νὰ συμπυκνωθοῦν γύρω ἀπὸ τὸν βράχο τῆς Ἀκρόπολης, τὰ ἀχρησιμοποίητα μνημεῖα ἦταν φυσικὸ νὰ μετατραποῦν σὲ ἐκκλησίες γιὰ λόγους ἀσφάλειας.

Ἀνάλογη ἐξέλιξη μὲ τὴν Ἀθήνα στὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν κτηρίων τῆς παρυσιάζει ἡ πόλη τῶν Δελφῶν, σπουδαῖο τουριστικὸ κέντρο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καί, κατὰ συνέπεια, ἔδρα ἐπισκόπου¹¹. Οἱ ἐκκλησίες καὶ τὰ παρεκκλήσια ποὺ βρέθηκαν σπαρμένα μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνα ὑπογραμμίζουν τὴ συνέχιση τῆς πανάρχαιης θρησκευτικῆς παράδοσης τοῦ τόπου. Ἔτσι ἔχουμε μιὰν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας στὸ δρόμον πρὸς τὴν Ἀράχωβα

9. Μαρίνος, *Βίος Πρόκλου* 30.

10. Βλ. Α. Frantz, «From Paganism to Christianity in the Temples of Athens», *Dumb. Oaks Pap.* 19 (1965) 202-5 καὶ τῆς ἴδιας, *The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens XXIV: Late Antiquity A.D. 267-700*, Princeton 1988, 70-4: ἡ μετασκευὴ τοῦ Ἐρεχθίδου καὶ τοῦ Ἡφαιστείου σὲ ἐκκλησίες τοποθετεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα. Μιὰ πρόκληση στὶς θεωρίες τῆς Frantz καὶ ἡ ἀπαίτηση γιὰ μιὰ χριστιανικότερη Ἀθήνα ἦδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα (ποὺ ὅμως δὲν προκύπτει ἀπὸ τίς πηγές) προέρχεται ἀπὸ τὸν G. Fowden, «The Athenian Agora and the Progress of Christianity», *Journ. Rom. Arch.* 3 (1990) 494-501. Σὲ συμπεράσματα ἀνάλογα μὲ τῆς Frantz ἄγεται καὶ ὁ Δ. Ι. Πάλλας στὴ μελέτη του «Ἡ Ἀθήνα σὰ χρόνια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀρχαία λατρεία στὴ χριστιανική: τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα», *Ἐπ. Ἐπ. Θεολ. Σχ. Παν. Ἀθ.* 28 (1989) 851-930, Ἀθήνα 1989, 1-86. Σχετικὰ μὲ τὴ μόνη μαρτυρημένη καταστροφὴ ναοῦ στὴν Ἀθήνα, ὁ Πάλλας παρατηρεῖ (σ. 43): «Εἶναι ἄξιο νὰ σημειωθεῖ ὡς πρὸς τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀθήνας, ὅτι ἀπὸ τὰ ἀρχαία ἱερά, ποὺ μετέτρεψαν σὲ ἐκκλησίες, ἕνα μόνον κατεδάφισαν, τὸ Ἀσκληπιεῖον, ἐξαιτίας βεβαίως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του, ἐπειδὴ δηλαδὴ τὸ ἐσωτερικὸ του δὲν ἐπέτρεπε διασκευὴν σὲ χώρον ποὺ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας». Πρβ. ἐπίσης ὅσα διαφωτιστικώτατα γράφει στὴ συνέχεια γιὰ τὰ ἱερά τῆς Ἐλευσίνας καὶ τῆς Βραυρώνας, σσ. 43-44.

11. Βλ. σχετικὰ P. Athanassiadi, «The Fate of Oracles in Late Antiquity: Didyma and Delphi», *Δελτίον ΧΑΕ* 15 [1989-90] (1991) 274-8.

σὲ σημεῖο πού, πρὶν ἀκόμα ἀποδοθεῖ στὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς-Προναίας, ἦταν ἀφιερωμένο σὲ μυκηναϊκὴ γυναικεῖα θεότητα. Δίπλα στὴν Κασταλία, τὴν ὁποία πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ βιομηχανοποιημένου τουρισμοῦ οἱ ντόπιοι ὀνόμαζαν «Πηγὴ τοῦ Ἀϊ-Γιάννη», ὑπῆρχε παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ· προφανῶς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δηλωνόταν ἡ καθαρτικὴ σημασία τῆς πηγῆς. Μέσα στὸ ἴδιο τὸ τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνα ὑπῆρχε ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, λίγο δυτικότερα ἕνα παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἀκόμα δυτικότερα ἕνα παρεκκλήσι τοῦ Προφήτη Ἡλία. Πέρα ἀπὸ τὴ συσχέτιση ἀνάμεσα στὸν Ἥλιο καὶ στὸν Ἡλία (πὺ ὀφείλεται σὲ λαϊκὴ ἐτυμολογία), μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὸν Ἅγιο Γεώργιο πὺ σκοτώνει τὸν δράκοντα καὶ τὸν Πύθιο Ἀπόλλωνα. Τέλος, στὴν Κοιλιάδα τοῦ Πλείστου ἰδρύθηκε παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Σωτήρος, γιὰ νὰ τονισθεῖ ἴσως τὸ γεγονός ὅτι ὁ τόπος ἦταν ἀφιερωμένος στὸν κατ' ἐξοχὴν θεό-σωτήρα, τὸν Ἀπόλλωνα-Ἥλιο. Γιὰ τοὺς Δελφούς, ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὴν Ἀθήνα, οἱ ἐπιγραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες σηματοδοτοῦν τὴ βαθμιαία καὶ πλήρως εἰρηνικὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ χριστιανικὴ λατρεία¹².

Ἀνάλογη εἰκόνα μὲ αὐτὴ τῶν Δελφῶν παρουσιάζει καὶ τὸ ἄλλο περίφημο μαντεῖο τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ἡ Δωδώνη. Ἐνῶ ἡ πόλη βρισκόταν σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Διός, ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς, οἱ διαστάσεις τῆς ὁποίας εἶναι ἐντυπωσιακὲς, κτίστηκε μέσα στὸ τέμενος τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ὅπου βρισκόταν τὸ μαντεῖο, ὑπογραμμίζοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ συνείδηση τῆς συνέχειας μιᾶς παράδοσης¹³.

Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα ἱεροῦ τόπου τοῦ ἐλληνισμοῦ προσφέρει ἡ Δῆλος, ὅπου μιὰ ὀλιγάριθμη χριστιανικὴ κοινότητα κάνει δειλὰ τὴν πρώτη τῆς ἐμφάνιση στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰώνα. Τὸ ἔντονο θρησκευτικὸ κλίμα τοῦ νησιοῦ στέκεται καὶ πάλι ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνεῖ ἡ ἀσήμαντη Δῆλος τοῦ 4ου αἰώνα ἔδρα ἐπισκόπου. Τὸν 5ο αἰώνα ἡ συρρικνωμένη πρωτοβυζαντινὴ πόλη βολεύεται γύρω ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνα, μέσα στὸ ὁποῖο κτίζονται σπίτια μὲ τὰ διαθέσιμα οἰκοδομικὰ ὑλικά. Ἐξω ὅμως ἀπὸ τὰ τείχη, κοντὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ πάνω στὰ εἰρεῖπια ἑνὸς ρωμαϊκοῦ σπιτιοῦ, ὑψώνεται μιὰ ταπεινὴ ἀγροτικὴ ἐκκλησία, τόσο φτωχὴ πὺ γιὰ τὸ κτίσιμό τῆς δὲ χρησιμοποίηθηκε οὔτε ἕνα κομμάτι μαρμάρου¹⁴. Εἶναι φανερὸ πὺ οἱ χριστιανοὶ δὲ θέλησαν ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο ὅπου εἶχε κατοικήσει —καὶ ἴσως ἀκόμη νὰ κατοικοῦσε— ὁ γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνα, ὁ σωτήρας τῶν ἀνθρώπων ψυχῶν καὶ σωμάτων.

Φυσικὰ θὰ ἦταν ἀφελὲς νὰ ὑποστηρίζουμε ὅτι παντοῦ στὴν Ἑλλάδα βρῖσκουμε διάχυτο κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἕνα αἶσθημα σεβασμοῦ πρὸς τὶς φθίνου-

12. Πρβ. σμ. 11 καὶ E. Dyggve, «Les traditions culturelles de Delphes et l'Eglise chrétienne: quelques notes sur Δελφοὶ χριστιανικοί», *Cahiers Archéologiques* 3 (1948) 9-28.

13. Dyggve (σμ. 12), 11.

14. Βλ. A. Orlandos, «Délös chrétienne», *BCH* 60 (1936) 68-100.

σες θρησκευτικὲς παραδόσεις τοῦ τόπου καὶ τὴν αἰσθητικὴ τους ἔκφραση. Δὲν πρέπει νὰ ἀγνοηθοῦν οἱ, ὁμολογουμένως σπάνιες, περιπτώσεις ὑπερίσχυσης ἱεροῦ μένους κατὰ τὴν ἀποκαθίερωση ἑνὸς ναοῦ. Κάτι τέτοιο φαίνεται νὰ συνέβη στὸν Ραμνούντα, ὅπου λατρευόταν ἡ Νέμεση, ἡ προσωποποίηση τῆς θεϊκῆς ὀργῆς. Γύρω στὰ 350 μὴ δμάδα νεοφώτιστων χριστιανῶν ἔφτασε στὸ ἀπομονωμένο ἀγροτικὸ ἱερὸ καί, ὅταν οἱ πιστοὶ τῆς νέας θρησκείας ἀντιμετώπισαν τὸ κολοσσιαῖο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, κατελήφθησαν ἀπὸ ἱερὴ μανία. Μὲ ρόπαλα καὶ σίδερα ἐπετέθησαν ἐναντίον τῆς βασιλευούσης τοῦ κόσμου¹⁵ καὶ ἔφυγαν ἀπὸ τὸν ναὸ μόνον ὅταν ὁ γύρω χώρος εἶχε γεμίσει ἀπὸ τὰ συντρίμματα τοῦ ἀγάλματος. Στὸν διπλάνο ναὸ, τῆς θεᾶς Θέμιδος, ἡ ἀποκαθίερωση ἔγινε μὲ λιγότερο ζῆλο. Στὸν σηκὸ τοῦ ἀγροτικοῦ ἱεροῦ στέκονταν τρία ἀγάλματα: τῆς Θέμιδας, τῆς ἱερείας τῆς Ἀριστονόης, καὶ ἑνὸς παιδιοῦ. Οἱ χριστιανοί, πού τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἀποφάσισαν νὰ πάρουν δραστικὰ μέτρα, ἀνέσπασαν τὰ τρία ἀγάλματα ἀπὸ τὰ βᾶθρα τους καὶ τὰ ἔριξαν στὸ δάπεδο —ἀνάσκελα τὸ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τῆς θεᾶς καὶ μπρούμυτα τὰ ἄλλα δύο. Ὑστερα ἐπισφράγισαν τὴν πράξη τῆς ἀποκαθίερωσης θάβοντας ἕναν νεκρὸ στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ¹⁶.

Ἄν ὁ βανδαλισμὸς ἱερῶν ἀντικειμένων ἦταν πράξη σπάνια στὴν Ἑλλάδα, ἡ συστηματικὴ καταστροφὴ ναῶν ἦταν ἀκόμη σπανιότερη. Προσωπικὰ ἀμφιβάλλω γιὰ τὸ κατὰ πόσο τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου, γιὰ παράδειγμα, ἦ ὁ ναὸς τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης καταστράφηκαν γιὰ θρησκευτικούς λόγους¹⁷. Ὁ τρομερὸς σεισμὸς τοῦ 375 καὶ ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἀλάριχου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἀρκοῦν καὶ μὲ τὸ παραπάνω γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν καταστροφὴ τῶν ἱερῶν αὐτῶν. Ἄν τὰ πράγματα εἶχαν συμβεῖ διαφορετικά, εἶναι τουλάχιστον ἀπίθανο ὅτι θὰ ἀποσιωποῦσε τὸ περιστατικὸ ἢ ἑξαιρετικὰ καλὰ ὀργανωμένη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔθνικὴ *intelligentsia* τῶν Ἀθηνῶν.

Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἔρευνα, τόσο καθίσταται σαφέστερο ὅτι οἱ μαρτυρημένες περιπτώσεις καταστροφῆς ναῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐλάχιστες καὶ ὀφείλονται σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου στὶς εἰδικὲς συνθήκες λατρείας συγκεκριμένων θεοτήτων. Στὴν κατηγορίᾳ αὐτῇ ἐντάσσεται τὸ Ἀφροδίσιον τοῦ Ἄργους, πού ἐξακολούθησε νὰ προσελκύει μεγάλο ἀριθμὸ πιστῶν καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα, δηλαδὴ μετὰ τὴ δημοσίευση τῶν σκληρῶν ἀντιπαγανιστικῶν διατάξεων τοῦ Θεοδοσίου.

15. *C.I.L.* VI.1.532. Γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης βλ. Γ. Ι. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου*, Ἀθῆνα 1971, 1-108 καὶ προπαντὸς 64-65. Γενικότερα, γιὰ τὴ λατρεία τῆς Νέμεσης ὡς θεᾶς τῶν προνομιούχων τάξεων κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα, βλ. M. B. Hornum, *Nemesis, the Roman State and the Games*, Leiden 1993. Γιὰ τὴ δημοτικότητα τῆς αὐτῆς τὴν περίοδο, P. Chuvin, *Chronique des derniers païens*, Παρίσι 1991², 212-217.

16. Πρβ. Β. Στάης, «Ἀγάλματα ἐκ Ραμνούντος», *Ἀρχ. Ἐφημερίς* (1891) 45-6.

17. Γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο βλ. F. J. de Waele, «The Sanctuary of Asclepius and Hygeia at Corinth», *Amer. Journ. Arch.* 37 (1933) 417-51. Γιὰ τὸ ναὸ τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης βλ. R. S. Stroud, «The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth», *Hesperia* 34 (1965) 1-24.

Ἡ ἄκαιρη καὶ ἐπιδεικτικὴ αὐτὴ εὐσέβεια πρέπει νὰ θεωρήθηκε ὡς πρόκληση ἀπὸ τοὺς χριστιανούς τοῦ Ἄργους, οἱ ὁποῖοι, μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ νόμου τοῦ Θεοδοσίου Β' γιὰ τὸ κλείσιμο τῶν ναῶν (Θεοδ. Κώδ. 16.10.25), αἰσθάνθηκαν ὅτι εἶχαν κάθε δικαίωμα νὰ θέσουν τέρμα σὲ μιὰ ξεδιάντροπη λατρεία καὶ συγχρόνως νὰ ἀποκομίσουν ὡς ἐνθύμιο τῆς εὐσεβοῦς τους πράξης κάποιον πολῦτιμο ἀνάθημα¹⁸.

Τὸ διάταγμα τοῦ 435 ἐπαναλαμβάνει τὶς διατάξεις ποὺ δημοσίευαν οἱ αὐτοκράτορες γιὰ περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, προσθέτει ὅμως καὶ ἕνα νέο στοιχεῖο: «ἂν ὑπάρχουν ἀκόμα ναοὶ ὄρθιοι, νὰ καταστραφοῦν μὲ δ ι α τ α γ ῆ τ ὠ ν ἄ ρ χ ὶ ν τ ω ν καὶ νὰ καθαρθεῖ ὁ χῶρος με τὴν ὕψωση τοῦ συμβόλου τῆς σεβαστῆς χριστιανικῆς θρησκείας»¹⁹. Ὁ ὅρος *magistratus* ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸν νόμο ἀναφέρεται στὴν κοσμικὴ καὶ ὄχι, βέβαια, στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Αὐτὴ ἢ λεπτομέρεια πάντως δὲν φαίνεται νὰ ἐνόχλησε τὸν ἐπίσκοπο Παλαιοπόλεως Κερκύρας Ἰοβιανό, ποὺ γιὰ νὰ γίνεῖ ἀρεστὸς στὸν αὐτοκράτορα ἀνέλαβε νὰ κτίσει μιὰν ἐκκλησίαν Ἑλλήνων τεμένη καὶ βωμοὺς ἐξαλαπάξας, ὅπως πανηγυρικὰ διακηρύσσει ἡ ἐπιγραφή στὸ ἐπιστύλιον τοῦ τριβήλου τῆς βασιλικῆς²⁰.

Τὸ περιστατικὸ τῆς Παλαιοπόλεως, ἢ καταστροφὴ τοῦ Ἀφροδισίου τοῦ Ἄργους (ἢ ὁποία προκύπτει μόνον ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ εἰκόνα) καὶ ὁ βανδαλισμὸς τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι περιπτώσεις μεμονωμένες. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ὅτι ἡ φθίνουσα ἀρχαία πίστη ἐνέπνεε στοὺς νεοφώτιστους χριστιανούς, παρὰ τὴ δομικὴ μισαλλοδοξία τῆς θρησκείας τους, σεβασμὸ καὶ συχνὰ κάποιαν συγκίνηση²¹. Ἡ πράξη τῆς ἀνέγερσης ἐκκλησίας πάνω στὰ ἐρείπια ἐνὸς ναοῦ δὲν εἶχε τὸ νόημα τῆς κατατρόπωσης τοῦ ἐχθροῦ, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Θεοδοσίος Β', ἀλλὰ πρόδιδε τὴ συνείδηση μιᾶς συνέχειας, λατρευτικῆς, πολιτιστικῆς καί, ἴσως, μεταφυσικῆς, ἀπὸ τὴν μεριά τῶν Ἑλλαδιτῶν. Λατρεῖτες ὅπως τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ τὸ τυπικὸ τους προκαλοῦσε τὸ κοινὸ αἶσθημα, ἢ ὅπως τῆς Νέμεσης, ποὺ γιὰ αἰῶνες εἶχε καταδυναστεύσει τοὺς ἄμοιρους θνητοὺς, ἀντιμετω-

18. Γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης στὸ Ἄργος βλ. Ν. Παπαχατζῆς, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Β, Ἀθήνα 1976, 166. Πρβ. *BCH* 93 (1969) 994 καὶ *BCH* 96 (1972) 137.

19. Θεοδ. Κώδ. 16.10.25: *si qua [templa] etiam nunc restant integra, praecepto magistratum destrui conlocotioneque venerandae Christianae religionis signi expiari praecipimus*.

20. Γιὰ τὶς συνθήκες καὶ τὴ χρονολογία καταστροφῆς τοῦ ναοῦ βλ. Ι. Παπαδημητρίου, «Ὁ Ἰοβιανὸς τῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως Κερκύρας», *Αρχ. Ἐφημερίς* (1942-44, Παράρτημα) 39-49.

21. Γενικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα βλ. J. M. Spieser, «La christianisation des sanctuaires païens en Grèce», *Deutsches Archäologisches Institut, Athen, Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, Tübingen 1976, 309-20· R. P. C. Hanson, «The Transformation of Pagan Temples into Churches in the Early Christian Centuries», *Journal of Semitic Studies* 23 (1978) 257-67. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ F. R. Trombley, «Paganism in the Greek World at the end of Antiquity: The Case of Rural Anatolia and Greece», *Harvard Theol. Rev.* 78 (1985) 327-52, ὁ ἐχριστιανισμὸς τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἀργὸς καὶ ἐπίπονος καὶ δὲν εἶχε ἀκόμα πλήρως συντελεστῆ τὸν 10ο αἰῶνα.

πίστηκαν με ἀγανάκτηση, οἱ φωτεινοὶ ὅμως θεοὶ σὰν τὴν Ἀθηνά καὶ τὸν Ἀπόλλωνα ἐξακολούθησαν νὰ δέχονται τὴν ἔστω ὑποσυνείδητη εὐνοια τῶν χριστιανῶν²².

Κωνσταντινούπολη καὶ Περαιά

Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ βου αἰῶνα ἡ Κωνσταντινούπολη ἀναφέρεται στὰ ἐκκλησιαστικά κείμενα ὡς Νέα Ἱερουσαλήμ, ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἀνιδρύσεώς της οἱ χρονογράφοι καλλιεργοῦν συστηματικὰ τὴν ἐντύπωση πὼς πρόκειται γιὰ πόλη ἀπὸ τὰ γενοφάσκια τῆς χριστιανικῆς. Ἔτσι, ὁ ἐπίσημος πανηγυριστὴς τοῦ Κωνσταντίνου Εὐσέβιος Καισαρείας σημειώνει τὰ ἀκόλουθα:

τὴν δὲ γ' ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν ἐξόχῳ τιμῇ γεραίρων εὐκτηρίοις πλείοσιν ἐφαίδρυνεν μαρτυρίοις τε μεγίστοις καὶ περικαλλεστάτοις οἴκοις, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἄστεως τοῖς δ' ἐν αὐτῷ τυχάνουσι, δι' ὧν ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῶ τῶν μαρτύρων καθιέρου θεῶ. ὅλως δ' ἐμπνέων θεοῦ σοφίας, ἦν τῆς ἐπηγορίας τῆς αὐτοῦ πόλιν ἐπώνυμον ἀποφῆναι ἔκρινε, καθαρῆν εἰδωλολατρίας ἀπάσης ἐδικαίου, ὡς μηδαμοῦ φαίνεσθαι ἐν αὐτῇ τῶν δὴ νομιζομένων θεῶν ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα, ἀλλ' οὐδὲ βωμοὺς λύθροις αἱμάτων μαινομένους, οὐ θυσίας ὀλοκαυτομένης πυρὶ, οὐ δαιμονικὰς ἐορτάς, οὐδ' ἕτερόν τι τῶν συνήθων τοῖς δεισιδαίμοσιν²³.

Πρὶν καὶ ἀνατείλει ὁ ἐπόμενος αἰῶνας, ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Εὐσεβίου γιὰ τὴ χριστιανικότητα τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχε ριζώσει σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση: «ὁ Θεὸς ἔδωσε στὸν Κωνσταντῖνο νὰ ἀνιδρύσει μιὰ πόλη θυγατέρα τῆς Ρώμης, ὅπου ὅμως οἱ δαίμονες δὲν κατέχουν μῆτε ἓνα ναὸ μῆτε ἓνα εἶδωλο», γράφει ὁ Αὐγουστίνος στὴν *Πολιτεία τοῦ Θεοῦ*²⁴, ἐνῶ λίγες δεκαετίες ἀργότερα ὁ Κωνσταντινοπολίτης δικηγόρος, θεολόγος καὶ ἱστορικὸς Ἑρμείας Σωζομενὸς μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι ἡ βασιλίδα τῶν πόλεων δὲν γνώρισε οὔτε βωμοὺς οὔτε εἰδωλολατρικούς ναοὺς οὔτε θυσίες, ἂν βέβαια ἐξαίρεσει κανεὶς τὸ βραχύτατο διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ. Τιμώντας τὴν ὡς νεοπαγῆ Χριστοῦ πόλιν, ὁ Κωνσταντῖνος τὴν ἐκόσμησε με πλῆθος ἐκκλησιῶν²⁵.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ χρονογραφία, στὴν ὁποίαν ὀφείλει ὁ Κωνσταντῖνος τὸ

22. Μὲ ἀφορμὴ τὸν σταυρικὸ στιγματισμὸ μιᾶς ὑπερφυσικοῦ μεγέθους γυναικείας κεφαλῆς ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης, ὁ Ἄγγελος Δεληβοριάς («*Interpretatio christiana*: γύρω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ παγανιστικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου», *Εὐφρόσυλον*, Ἀθῆνα 1991, 107-23), διετύπωσε τὴν ἔλκυστικὴ θεωρία ὅτι ἡ κοινὴ αὐτὴ πράξις στὰ χρόνια τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος δὲν ὑποκινεῖται ἀπὸ βανδαλιστικὰ ἔνστικτα ἢ ἀπὸ αἰσθήματα φρίκης, φόβου καὶ ὀργῆς, ἀλλὰ ἐκφράζει, σὲ ἓνα λαϊκὸ ἐπίπεδο συμπεριφορᾶς, τὸν οἴκτο τοῦ θεατῆ ἀπέναντι στὰ καλὰ γλυπτά, τὰ ὁποῖα τῶρα βαπτίζονται γιὰ νὰ συνεχίσουν τὴν ἐκχριστιανισμένη ὑπαρξὴ τους μέσα σ' ἓνα κόσμον σωσμένο ἀπὸ τὸ μήνυμα τοῦ Ἰησοῦ. Τὰ πράγματα βέβαια δὲν εἶναι τόσο ἀπλά, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς πολυποικίλης στάσης τῶν Βυζαντινῶν ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα στὸ δεύτερο μέρος τῆς παρούσας μελέτης.

23. *Βίος Κωνσταντίνου* 3.48.

24. *Civ. Dei* 5.25.

25. Σωζομενός, *Ἐκκλ. Ἱστ.* 2.3.

ἐπίθετο Μέγας, ἀποδύθηκε ἤδη ἀπὸ τῆ στιγμῆ τοῦ θανάτου του στὸν εὐσεβῆ ἀγῶνα νὰ στερήσει τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ κάθε ἴχνος παγανιστικῆς κληρονομίας. Ἔτσι, δημιουργήθηκε καὶ διαδόθηκε εὐρύτατα ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ 330 ὁ Κωνσταντῖνος παρέδιδε στὸ Χριστὸ μιὰ πόλη θρησκευτικὰ παρθένα. Σὲ τί βαθμὸ ὅμως ἡ ἀξίωση αὐτὴ ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια;

Ὁ ἴδιος ὁ Σωζομενὸς (πού, ὅπως εἶδαμε, ὑπεραμύνεται τῆς ἄσπιλης χριστιανικότητος τῆς Κωνσταντινούπολης) ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλης Ἰωάννης Χρυσόστομος προσηλύτισε στὸν χριστιανισμό πολλοὺς ἐκ τῶν Ἑλλήνων²⁶. Κι ὅταν τὰ ἀγάλματα τοῦ Δία καὶ τῆς Ἀθηνᾶς πού στόλιζαν τὴν εἴσοδο τῆς Γερουσίας διασώθηκαν ἀνέπαφα ἀπὸ τὴν τρομερῆ πυρκαϊὰ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 404, ὅλοι οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι στὴν πόλη ἀναθάρρησαν, μᾶς λέει ὁ Ζώσιμος, γιατί αὐτὸ ἦταν σημάδι πὼς ἡ πρόνοια τῶν θεῶν δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν Κωνσταντινούπολη²⁷. Τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα, ἡ θεὰ Τύχη πρόσφερε ἀκόμη τὴν προστασία της σὲ αὐτοὺς πού ἤξεραν νὰ τῆς ἀπευθύνουν ἰκεσίες καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο φρόντισε ὁ Μιχαὴλ Α' νὰ τῆς κοποῦν τὰ χέρια, διὰ τὸ μὴ ἰσχύειν τὰ δημοτικὰ μέρη κατὰ τῶν ἀνακτόρων²⁸. Ὅσο γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρο (912-13), πού εἶχε τὴν κακὴ τύχη νὰ προσβληθεῖ ἀπὸ ἀνικανότητα, αὐτὸς διέταξε, ἀκολουθώντας τὴ συμβουλή τῶν μάγων στοὺς ὁποίους ἀπευθύνθηκε, νὰ ντυθοῦν τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα πού στόλιζαν τὸν Ἰππόδρομο μὲ βαρύτιμα ἐνδύματα καὶ μπροστὰ τους νὰ καεῖ λιβάνι²⁹.

Ἄν τὸ κυρίαρχο κίνητρο, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἔδινε τὴ διαταγὴ νὰ μεταφερθοῦν στὴν πόλη του ἀρχαῖα ἀγάλματα, ἦταν θρησκευτικὸ, αἰσθητικὸ ἢ ἀμιγῶς πολιτικὸ δὲν θὰ τὸ μάθουμε ποτέ. Ἐκεῖνο πού παραμένει, πάντως, βέβαιον εἶναι ὅτι στὰ μάτια τῶν ἀπογόνων του οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ διετήρησαν τίς δαιμονικὰς δυνάμεις³⁰. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ καινοτόμος Κωνσταντῖνος δὲν θὰ μπορούσε νὰ κατηγορηθεῖ οὔτε ὡς ἱερόσυλος οὔτε ὡς σκεπτικιστής. Ἡ πόλη του κληρονόμησε ἀπὸ τὴ μητρόπολή της Ρώμη τὰ μυστικὰ ὀνόματα *Floga* καὶ *Amor*, πού ἀποδόθηκαν στὰ ἑλληνικὰ ὡς Ἀνθουσα καὶ Ἔρωσ. Στὶς τελετὲς τῶν ἐγκαινίων (*dedicatio*), ὁ νεοπλατωνικὸς Σώπατρος (ὁ σημαντικότερος μαθητὴς τοῦ Ἰαμβλίου, πού γιὰ χρόνια χρημάτισε πνευματικὸς πατέρας τοῦ Κωνσταντῖνου) διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο, χρησιμοποιώντας τὴ θεουργικὴ ἐπιστήμη του

26. Αὐτ. 8.5.

27. Ζώσιμος, *Ἰστ.* 5.24.8: *ὅπερ ἅπασιν τοῖς χαριστέροις ἀμείνους ἐπὶ τῇ πόλει δέδωκεν ἔχειν ἐλπίδας.*

28. *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ἔκδ. Th. Preger (1901-1907), *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, II.101 (σ. 205).

29. *Βίος Ἀγίου Εὐθυμίου*, ἔκδ. P. Karlin-Hayter, 1970, σ. 129, 22 κ.ἑ.

30. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ τεράστιο θέμα βλ. C. Mango, «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *Dumb. Oaks Pap.* 17 (1965) 55-75. Πρβ. τὴν εὐαίσθητη ἀνάλυση τοῦ G. Dagron, *Constantinople imaginaire: étude sur le Recueil de Patria*, Paris 1984, 128-31, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, χρησιμοποιεῖ καὶ γλωσσολογικὴ ἐπιχειρηματολογία (σημασιολογικὴ ἐξέλιξη ὄρων ὅπως *στοιχεῖον/στοιχειῶνα*).

γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει στὴ νέα πρωτεύουσα τὴν εὐνοια τῶν ἄστρον³¹. Στὸ ἔργο του παραστάθηκε τὸν Σώπατρο ἄλλη μιὰ ἐξέχουσα φυσιογνωμία τοῦ πολυθεϊστικοῦ κόσμου, ὁ ἱεροφάντης Βέτιος Ἀγόριος Πραιτεξτάτος, ἐπιφανὴς Ρωμαῖος συγκλητικὸς καί, ὅπως διακηρύσσει τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα του, ἰθύνουσα προσωπικότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἱερατείου καί μύστης τῶν κυριωτέρων σωτηριακῶν θρησκειῶν³².

Οἱ τρεῖς περιβλεπτοὶ ναοὶ τῆς Ἀκρόπολης τοῦ Βυζαντίου (ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος-Σελήνης, τοῦ Ἀπόλλωνος-Ἡλίου καὶ τῆς Ἀφροδίτης) ἐξακολούθησαν νὰ δέχονται πιστούς, μόνο πού μὲ διαταγὴ τοῦ Κωνσταντίνου κατέστησαν ἀχρημάτιστοι, δηλαδὴ κατασχέθηκαν οἱ θησαυροὶ τους καὶ ἔχασαν τὶς τρέχουσες προσόδους τους³³. Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Μαλάλα ἐπιβεβαιώνει γιὰ τρεῖς συγκεκριμένους ναοὺς τὶς γενικῆς φύσεως κρίσεις τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τοῦ Λιβανίου γιὰ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς βιτριολικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ζωσίμου γιὰ τὰ οἰκονομικὰ μέτρα τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα³⁴. Οἱ τρεῖς ναοὶ παρέμειναν ἀνοικτοὶ καὶ ἐνεργοὶ ὡς τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 4ου αἰώνα, ὅταν ὁ Θεοδόσιος τοὺς κατέλυσε, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μαλάλα, δηλαδὴ τοὺς ἀποκαθίρωσε ἀφαιρώντας τους τὰ σύμβολα λατρείας. Τὸν ναὸ τοῦ Ἡλίου τὸν ἔκανε αὐλὴν οἰκημάτων καὶ ἐδωρήσατο αὐτὴν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως· ἡ ὄνομασία ὅμως «Αὐλὴ τοῦ Ἡλίου» παρέμεινε τρέχουσα ὡς τὸν 6ο τουλάχιστον αἰώνα. Τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος τὸν μετέτρεψε σὲ λέσχη τυχερῶν παιχιδιῶν (ταυλοπαρόχιον τοῖς κοττίζουσι), πού ἔμεινε γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «Ὁ Ναός», ἐνῶ ἡ γύρω συνοικία ἀποκλήθηκε «Ἐλάφιν», προφανῶς σὲ ἀνάμνηση τῆς Ἀρτέμιδος. Τέλος, τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης τὸν μετασκέυασε σὲ ἄσυλο διὰ τὰς πάνυ πενιχρὰς πόρνας³⁵.

Ἀποχαρακτηρισμένοι, οἱ τρεῖς ναοὶ ἐξακολούθησαν τὴ ζωὴ τους ὡς κοινὰ κτήρια καὶ σὰν τέτοια βρῆκαν καὶ τὸ τέλος τους. Γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος-Ἡλίου ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαϊὰ στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Α' (457-474)³⁶, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δυὸ ναοὶ μεταβλήθηκαν μὲ τὸν καιρὸ σὲ ἐρείπια πού μὲ τὴ σειρά τους θὰ χρησίμεψαν ὡς οἰκοδομικὸ

31. Βλ. G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, 29-47. Γιὰ τοὺς ἐθνικοὺς προστατευομένους τοῦ Κωνσταντίνου βλ. G. Fowden, «Nicagoras of Athens and the Lateran Obelisk», *Journ. Hell. St.* 107 (1987) 51-3. Τὸ μέτρο τοῦ ὑπερρωμαϊκοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ δίνεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρατὸ τοῦ Πραιτεξτάτου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ρώμης, Δαμασὸ: *facite me Romanae Urbis episcopum et ero protinus Christianus* (Ἱερώνυμος, c. *Joh. Hieros.* 8).

32. Γιὰ τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή πού φέρει ὄλους τοὺς θρησκευτικοὺς του τίτλους βλ. *CIL* IV.1.1779. Πρβ. παραπάνω, σμ. 4.

33. Μαλάλας (Bonn), 345. Πρβ. R. Janin, *Constantinople byzantine: développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964, 12.

34. Ἰουλιανὸς 227c-228a· Λιβάνιος 30.6· Ζώσιμος, *Ἱστ.* II.38.

35. Μαλάλας, 345.

36. Εὐάγγελος, *Ἐκκλ. Ἱστ.* 2.13.

ύλικό. Μερικοί ὅμως ἀπὸ τοὺς λιγότερο περίοπτους ναοὺς τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχαν τὴν τύχη νὰ περάσουν ὀλόκληρη τὴ ζωὴ τους ὡς ναοί, γιὰ παράδειγμα ὁ παμμεγέθης ναὸς τοῦ Δία στὸ προάστειο τοῦ Ἁγίου Μάμαντος (τὸ μετέπειτα Πέραν), τὸν ὁποῖον κατέστρεψε ὁ Ζήνων τὸ 475³⁷.

Ὅρισμένα ἱερὰ θὰ παραχώρησαν ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα τὴ θέση τους σὲ ἐκκλησίες μὲ τρόπο εἰρηνικό. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μηναῖ πού διαδέχτηκε τὸ παράλιο τέμενος τοῦ Ποσειδῶνα³⁸, ἐνῶ ἀρκετοὶ εἶναι οἱ ναοὶ τοὺς ὁποίους ἐνσωμάτωσε ὁ Κωνσταντῖνος στὰ διὰ τοῦ οἰκοδομικὰ συγκροτήματα· ὁ Ἰππόδρομος, γιὰ παράδειγμα, ἀπορρόφησε ναοὺς τῆς Ἑκάτης καὶ τῶν Διοσκούρων, τὰ ἀγάλματα τῶν ὁποίων ἐπισκευάστηκαν³⁹. Γνωστό, βέβαια, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι σωρεῖα ἀγαλμάτων ἀρχαίων θεῶν καὶ ἄλλων ἔργων τέχνης εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία μὲ διαταγὴ τοῦ Κωνσταντῖνου γιὰ νὰ κοσμηθεῖ ἡ νέα πρωτεύουσα⁴⁰.

Οἱ λόγοι, ὅμως, πὺ ὠθοῦν τὸν Κωνσταντῖνο στὴ συλλογὴ τῶσων ἀρχαίων θεῶν εἶναι ἄραγε μόνον αἰσθητικοί; Ἄν ναί, γιατί τότε φροντίζει νὰ ἰδρῦσει τὸν ναὸν τῆς Κωνσταντινούπολης; Ἡ ἄριστα βεβαιωμένη αὐτὴ πληροφορία ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτωρ ἐπεδίωξε συνειδητὰ νὰ ἐξασφαλίσει γιὰ τὴν πόλη του τὴ συνδρομὴ ὄλων τῶν θεῶν δυνάμεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο ἐκκλησίες πὺ μπορούμε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε μὲ βεβαιότητα, τὴν Ἁγία Εἰρήνη καὶ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους⁴¹, ὁ Κωνσταντῖνος ναοὺς ὠκοδομήσατο δύο⁴², ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀφιέρωσε τὸν ἕνα στὴ Ρέα καὶ τὸν ἄλλο στὴ θεὰ Τύχη. Γιὰ τὸν πρῶτο πρόσταξε νὰ φέρουν ἀπὸ τὸ ὄρος Δίδυμο τὸ πανάρχαιο ξόανο τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν, ἀφιερωμένο κατὰ τὴν παράδοση ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Ἰάσονα. Τὰ δύο λιοντάρια πὺ συνόδευσαν τὴ Ρέα ἔπασαν θύματα τῆς αὐτοκρατορικῆς λογοκρισίας καὶ τὰ χέρια τῆς θεᾶς ἀποκαταστάθηκαν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Κωνσταντῖνου, στὴ στάση τῆς ἰκεσίας, ἔτσι ὥστε νὰ μείνει σὲ ὄλους ἡ ἐντύπωση πὺς ἡ Ρέα προσεύχεται γιὰ τὴν πόλη. Στὸν δεύτερο ναὸ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ Ρώμη τὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης, πράξη πὺ ἡ συμβολικὴ τῆς σημασία εἶναι καταφανής: αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ θεὰ πὺ εἶχε προστατεύσει τὴν ἀρχαία πρωτεύουσα θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ παρέχει τὴν εὐνοιά της στὸ νέο κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἄλλὰ οἱ εὐσεβεῖς πόθοι τοῦ Κωνσταντῖνου δὲν σταμάτησαν ἐκεῖ: ἀπὸ τὴν μυθικὴ μητρόπολη τῆς Ρώμης, τὸ Ἴλιον, μεταφέρθηκε, τὸ 328 ἢ τὸ 330, ἕνα ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος-Ἡλίου στεφανωμένο μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ἀκτινωτὸ διάδημα. Τὸ ἄγαλμα αὐτό, πὺ μὲ τὴν καταγωγὴ του συμβόλιζε τὴν αἰωνιότητα τῆς αὐτοκρατορίας, μεταμορφώθηκε σὲ ἀνδριάντα τοῦ ἴδιου τοῦ

37. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II.21 (σ. 162).

38. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 15 (σσ. 6-7).

39. Αὐτ.

40. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν περίφημη περιγραφή τοῦ Εὐσεβίου, *Βίος Κωνστ.* 3.54.

41. Σωκράτης, *Ἐκκλ. Ἰστ.* 1.16.

42. Ζώσιμος, *Ἰστ.* 2.31 (καὶ γιὰ ὅσα ἀκολουθοῦν).

Κωνσταντίνου καὶ τοποθετήθηκε στὴν κορυφὴ τοῦ περίφημου κίονα ἀπὸ πορφυρίτη στὸ κέντρο τῆς Ἀγορᾶς. Στὴ βάση ἀκριβῶς τοῦ κίονα ὁ Κωνσταντίνος τοποθέτησε τὸ παλλάδιο, ἀπὸ τὴ μαγικὴ προστασία τοῦ ὁποῖου ἀποστέρησε τὴ Ρώμη. Στὸν πατριογράφο τοῦ 10ου αἰώνα ποῦ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ ὅλα αὐτὰ ὀφείλουμε καὶ τὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐνδειξὴ ὅτι ὁ Κωνσταντίνος ἀνέστησε [...] καὶ δύο τῆς Παλλάδος ἰδρύματα⁴³.

Ἀπὸ τὴ συνδυασμένη μαρτυρία τῶν πηγῶν προκύπτει ὅτι ὁ Κωνσταντίνος ἦταν, ὅπως εὔστοχα τὸν χαρακτήρισε ὁ Λιβάνιος, ὁ σεσυληκῶς⁴⁴, ὁ ἄνθρωπος δηλαδή ὁ ὁποῖος ἐσύλησε, ἀλλὰ δὲν κατέστρεψε, ναοὺς οὔτε ἀπαγόρευσε τὴν ἀπόδοση τῆς πατροπαράδοτης λατρείας⁴⁵. Ὅσο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ πόλη προβάλλει στὸ ξεκίνημά της ὡς χώρος μὲ ἔντονη παγανιστικὴ ταυτότητα, τὴν ὁποία φρόντισε νὰ σμιλέψει ὁ Κωνσταντίνος τόσο ἀπὸ πολιτικὸτητα ὅσο καὶ ἀπὸ δεισιδαιμονία.

Γιὰ τὸν Κωνσταντίνου δὲν μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι ἀκολούθησε ἀπέναντι στὴ γενετήριά του τὴ γνήσια ἀνεξίθρησκη πολιτικὴ ποῦ εἶχε ἐγκαινιάσει ὁ πατέρας του. Βέβαια δὲν φαίνεται νὰ πείραξε ναοὺς, καὶ ὅπωςδήποτε ἐνθάρρυνε τὴν εἰσαγωγὴ ἔργων τέχνης στὴν πρωτεύουσα. Γιὰ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς αὐλικούς του ἔχει λεχθεῖ ὅτι κυριολεκτικὰ «τρέφονταν» ἀπὸ τὰ λάφουρα τῶν ναῶν⁴⁶, ἐνῶ ὁ Λιβάνιος μᾶς παραδίδει τὴν πραγματικὰ ἐκπληκτικὴ πληροφορία ὅτι ἄνθρωποι τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ Κωνσταντίνου συχνὰ ἐλάμβαναν ὡς δῶρα ναοὺς⁴⁷. Ἡ χειρονομία αὐτὴ προϋποθέτει, βέβαια, τὴν ὑπαρξὴ κάποιων αἰσθητικῶν ἀνησυχιῶν στοὺς κύκλους αὐτοῦ. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ καλλιεργημένοι χριστιανοὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ περιβάλλοντος ἀντιμετώπιζαν τὰ ἀρχαῖα ἱερὰ ὡς ἔργα τέχνης καὶ ὄχι ὡς κατοικίαι τῶν δαιμόνων⁴⁸. Ἔτσι οἱ εὐσεβεῖς παραινέσεις τοῦ φλεγόμενου ἀπὸ πίστη νεοφώτιστου χριστιανοῦ Φίρμικου Ματέρνου πρὸς τὸν Κων-

43. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* 41 (σσ. 17-18). Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς Συλλογῆς τῶν Πατρῶν βλ. A. Kazhdan, *Byz. Z.* 80 (1987) 402. Ὁ Ἀπόλλων-Κωνσταντίνος λατρευόταν *θυσίαις τε [...] καὶ λυγνοκαταῖς καὶ θυμιάμασι*: Φιλοστόργιος, (*Ἐκκλ. Ἱστ.*, ἐκδ. J. Bidez, 1913, II.17). Γιὰ τὴν τύχη τοῦ κίονα (ὁ ὁποῖος ὁμολογουμένως εἶναι ἀπὸ τὰ ὀλιγότερα αἰσθητικὰ ἀπομεινάρια τοῦ παρελθόντος στὴ σημερινὴ Κωνσταντινούπολη) βλ. C. Mango, «Constantine's Porphyry Column and the Chapel of St. Constantine» *Δελτίον ΧΑΕ* 10 [1980-81] (1981) 103-110.

44. Λιβάνιος 30.37.

45. Πρβ. Εὐσέβιος, *Βίος Κωνστ.* 3.24, Ἰουλιανὸς 228bc.

46. Ἀμμιανὸς 22.4.3: *pasti templorum spoliis*.

47. 30.38: *ἐκεῖνος δὲ καὶ δῶρα ναοὺς τοῖς ἀμφ' αὐτὸν εἰδίδου καθάπερ ἵππον ἢ ἀνδράποδον ἢ κύναι ἢ φιάλην χρυσοῦν*. Ἐνδειξὴ γιὰ τὴν εὐρύτητα τῆς πρακτικῆς αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ εὐρεία ἀγανάκτηση ποῦ προκάλεσε τὸ διάταγμα τοῦ Ἰουλιανοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο ἀπαίτετο ἡ ἀπόδοση ναῶν καὶ ἱερῶν ἀντικειμένων· βλ. σχετικὰ J. H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, 151-2.

48. Γιὰ τὴν ἀμφίσημη στάση τῶν Βυζαντινῶν ἀπέναντι σὰ ἔργα τέχνης τοῦ «εἰδωλολατρικοῦ» παρελθόντος βλ. τὸ ἄρτια ἐνημερωμένο ἄρθρο τῆς H. Saradi-Mendelovici, «Christian Attitudes Towards Pagan Monuments in Late Antiquity and their Legacy in Later Byzantine Centuries» *Dumb. Oaks Pap.* 44 (1990) 47-61.

στάντιο καὶ τὸν Κώνσταντα μοιάζουν νὰ ἔπεσαν στὸ κενό: «Τσακίστε, καταστρέψτε, εὐσεβέστατοι αὐτοκράτορες, τὸν διάκοσμο τῶν ναῶν. Τοὺς θεοὺς αὐτοὺς ἄς τοὺς καταβροχθίσουν οἱ φοῦρνοι τῶν νομισματοκοπειῶν σας, οἱ φλόγες τῶν μεταλλωρυχείων. Καὶ προβεῖτε σὲ κατάσχεση τῶν θησαυρῶν τους μέχρι ἐσχάτου!»⁴⁹. Ἡ εὐχή τοῦ Ματέρνου ἔμεινε ἀνεκπλήρωτη γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Ἀπὸ τὴν περίοδο, μάλιστα, 382-458 σώζονται τέσσερις νόμοι ποὺ ἀπαγορεύουν τὴν καταστροφή ναῶν, ὡς ἔργων τέχνης⁵⁰.

Ἡ εἰσροὴ ἀρχαίων θεῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ἐξακολούθησε ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Γιὰ τὸν εὐνοῦχο Λαῦσο, *πραιπόσιτον τοῦ εὐσεβεστάτου κοιτῶνος* τοῦ Θεοδοσίου Β', μαθαίνουμε ὅτι συγκατοικοῦσε ὄχι μόνον μὲ τὸν χρυσελεφάντινο Δία τοῦ Φειδία, ποὺ προφανῶς ἐγκατέλειψε τὴν Ὀλυμπία τὸ 394 ὅταν καταργήθηκαν οἱ ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, ἀλλὰ ἀκόμα μὲ τὴν Κνιδία Ἀφροδίτη τοῦ Πραξιτέλη, τὴν Σαμία Ἥρα τοῦ Λυσίπου καὶ τοῦ Βουπάλου, τὴ Λινδία Ἀθηνά (γιὰ τὴν ὁποία λέγεται ὅτι ἦταν σταλμένη ἀπὸ τὸν Ἄμαση στὸν Κλεόβουλο) καὶ τὸν περίφημο Καιρὸ τοῦ Λυσίπου. Τὸ σπίτι τοῦ Λαύσου μαζί μὲ τοὺς ἀκριβοὺς ἐνοίκους του ἔγινε παρανάλωμα τοῦ πυρὸς τὸ 475, ὅταν ὁ Βασιλίσκος γιόρτασε τὴν ἀναρρίχσή του στὸ ὑπατο ἀξίωμα πυρπολώντας κατὰ τὴν πόλιν τὸ ἀνθηρότατον μέρος⁵¹ καὶ ἔτσι, ἄθελά του, ἐκπληρώνοντας τὸν εὐσεβὴ πόθο τοῦ Φίρμικου Ματέρνου.

Ἄργα καὶ σταθερά, μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα εἰρηνικῆς ἀδιαφορίας, τὰ ἱερὰ τῆς Κωνσταντινούπολης παραχώρησαν τὴ θέση τους σὲ ἄλλα κτήρια. Ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς τέχνης ποὺ ταξίδεψαν πρὸς τὸν Βόσπορο ἀνάμεσα στὸν 4ο καὶ τὸν 6ο αἰῶνα ἄλλα ἔπεσαν θύματα πυρκαϊᾶς, ἄλλα τὰ ἐξουδετέρωσε ὁ χρόνος καὶ ἄλλα κλάπηκαν ἀπὸ τοὺς χριστιανικότετους Σταυροφόρους. Μοναδικὸ ἀπομεινάρει τῆς συλλεκτικῆς μανίας τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων καὶ μόνη μαρτυρία πολιτιστικῆς ἐπιβίωσης ἀπομένει ὁ χάλκινος τρίποδας τῶν Δελφῶν, ἀνάπηρος κι αὐτός, ποὺ στέκει ἀκόμα σήμερα στὸν Ἰππόδρομο.

Πῶς ἐρμηνεύεται τὸ φαινόμενο τῆς ἀπουσίας κάθε βίας ἀπὸ τὸ σκηνικὸ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης; Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη, ὅπου τὰ περίχωρα τῶν μεγάλων πόλεων εἶχαν κατακλυστεῖ ἀπὸ μοναχοὺς —ὀμάδες, δηλαδή, ἀνθρώπων ποὺ δὲν εἶχαν καμμιά ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀστική παιδεία τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ ἐπιπλέον μποροῦσαν, ὡς περιθωριακοί, νὰ ἐκτρέπονται μὲ τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ σὲ πράξεις βίας— ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ζωσμένη ἀπὸ περιοχὲς ὅπου ἡ παραδοσιακὴ θρησκεία εἶχε ἰσχυρὲς ρίζες. Ἔτσι, ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ συνέβαινε στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἀναγκασμένη νὰ

49. *De err. prof. rel.* 28.6.

50. *Θεοδ. Κώδ.*, 16.10.8, 15, 18· *Nov. Maioriani* 4.1. Πρβ. *Θεοδ. Κώδ.*, 15.1.14.

51. *Κεδρηνός* (Bonn) I.616.

στέλνει ιεραποστολές στὴ Θράκη καὶ στὴ Βιθυνία⁵². Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰώνα ὁ ἡγούμενος ἐνὸς μοναστηριοῦ κοντὰ στὴν Χαλκηδόνα, ὁ Ὑπάτιος, περιερχόταν τὴ Βιθυνία ἐπικεφαλῆς ἐνὸς ἐκστρατευτικοῦ σώματος μοναχῶν καὶ κατέστρεφε δέντρα, μιὰ καὶ οἱ χωρικοὶ τὰ ἀντιμετώπιζαν ὡς κατοικία ὑπερφυσικῶν ὄντων. Σὲ μιὰ μάλιστα ἀπὸ τὶς περιοδεῖες του, ὁ Ὑπάτιος συνάντησε τὴν ἴδια τὴν Ἄρτεμη, γυναίκα μακραιάν ὡς δέκα ἀνδρῶν τὸ μῆκος, ἀλλὰ ἀντὶ νὰ φοβηθεῖ, ὁ ἀτρόμητος ἡγούμενος ἔκανε τὸν σταυρό του καὶ ἡ θεὰ ἐξαφανίστηκε⁵³. Ὅσο γιὰ τὸν Ἅγιο Ἀβράμιο, ποὺ ἄκμασε πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μαθαίνουμε ὅτι κατέστρεψε εἰδῶλα σὲ ἓνα χωριὸ κοντὰ στὴ Λάμφακο ὅπου δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἓνας χριστιανός⁵⁴.

Συρία - Φοινίκη καὶ Παλαιστίνη

Κτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν κατάσταση στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ περὶ-χωρὰ της παρουσιάζει ἡ περιοχή τῆς Συρίας-Φοινίκης καὶ Παλαιστίνης. Ἐσωτερικὰ ἀνομοιογενὴς ἀπὸ γεωγραφικὴ, φυλετικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἄποψη, ἡ πολιτικὴ ἐνότητα ποὺ οἱ Ρωμαῖοι ὀνόμαζαν «Συρία» ἦταν χῶρος μεγάλων ἀντιθέσεων⁵⁵. Τὰ παράλια ἦταν κατὰ κανόνα ἐξελληνισμένα, ἐνῶ στὴν ἐνδοχώρα ὑπερτεροῦσε τὸ ἰθαγενὲς στοιχεῖο. Τεράστια, ἐπίσης, ἦταν ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς μητροπόλεις καὶ τὴν ὑπαιθρο, ἐνῶ ἓνας πρόσθετος παράγων διαφοροποίησης ἀπὸ ἄλλες ρωμαϊκὲς ἐπαρχίες προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἔρημο. Ἐνδεικτικὰ μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι δύο ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες συριακὲς πόλεις, ἡ Παλμύρα καὶ ἡ Δαμασκός, καταλαμβάνουν ἴσα-ἴσα τὴν ἔκταση μιᾶς ὄασης, ἐνῶ ὀλόγυρα ἀπλώνεται ἡ ἔρημος, ποὺ ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα ὑπῆρξε ἡ ἐπιλεγμένη κατοικία ἐνὸς πλήθους ἀσκητῶν.

Αὐτοὶ ἀκριβῶς εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀναφέρει ὁ Λιβάνιος στὸν λόγο του πρὸς τὸν Θεοδόσιο —οἱ μαυροφορεμένοι ποὺ τρῶνε περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς ἐλέφαντες καὶ ἀλωνίζουν τὴ χῶρα ἀσκώντας τὴν καταστροφικὴ μανία τους πάνω στὰ ἀριστουργήματα καὶ μὴ τοῦ παρελθόντος. Στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα τὸ θέαμα ποὺ περιγράφει ὁ Λιβάνιος πρέπει νὰ ἦταν συχνὸ στὴ Συρία. Ὅμως τὸ εἶδος τοῦ συνοδευόμενου ἀπὸ ὀργανωμένη ληστεία βανδαλισμοῦ, στὸ ὅποιο φαίνεται πως διέπρεπαν οἱ Σύροι μοναχοί, εἶναι φαινόμενο ποὺ ἐμφανίζεται μισὸ αἰώνα περίπου μετὰ τὶς πρώτες συστηματικὲς ἀπόπειρες ἐκχριστιανισμοῦ τῶν μνημείων τῆς περιοχῆς.

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Κωνσταντῖνος δείχτηκε ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Νέα

52. Γιὰ τὴν παρατήρηση, βλ. Dagron (σημ. 31), 379.

53. Καλλίνικος, *Βίος Ὑπατίου*, ἐκδ. G. J. M. Bartelink, 1971, 45.

54. Vita SS Abramii et Mariae, *Acta Sanctorum*, Μάρτιος, II, 933.

55. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. τώρα τὴν ἀνάλυση τοῦ F. Millar, *The Roman Near East: 31 BC-337 AD*, Harvard 1993, 1-23.

Ρώμη ἀνεξίθρησκος ἀπέναντι στὴν Παλαιστίνη, ὅμως, καὶ στὴ Συρία-Φοινίκη υἱοθέτησε ἰδιαίτερα σκληρὴ γραμμὴ. Οἱ λόγοι γιὰ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἄσχετοι μὲ τὴν ἱστορικὴ ἰδιαιτερότητα τῆς περιοχῆς, στὴν ὁποίαν ἔζησε καὶ κήρυξε ὁ Χριστὸς καὶ ἔδρασαν οἱ μαθητὲς του, οὔτε καὶ μὲ τὸ σύμφυτο γεγονός ὅτι ἡ πολιτιστικὴ διάσταση τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας στὰ μέρη αὐτὰ δὲν ἦταν ἀκόμα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα, οὔτε θεολογικὰ οὔτε γλωσσικὰ ἰδιαζόντως ἑλληνορωμαϊκῆ⁵⁶. Ἐκεῖ ἀκριβῶς ὁ Κωνσταντῖνος ἐπιστράτευσε διοικητὲς καὶ ἐπισκόπους καὶ ἀπαίτησε τὴν ἄμεση ἐφαρμογὴ τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του προγράμματος. Στὴν λεγόμενη Δρῦν Μαμβρῆ, ὅπου κατὰ τὴν παράδοση ὁ Θεὸς εἶχε πρωτοεμφανιστεῖ στὸν Ἀβραάμ, ὑπῆρχε ναὸς τοῦ ὁποίου τὴν μετατροπὴ σὲ ἐκκλησία διέταξε ὁ Κωνσταντῖνος, ἀφοῦ τὰ εἰδῶλα [...] *πυρὶ παραδοθῆ καὶ ὁ βωμὸς ἐκ βάθρων ἀνατραπῆ*⁵⁷. Ὁ κάπως ἀπομονωμένος ναὸς τῆς Ἀφροδίτης στὰ Ἄφακα τῆς Φοινίκης ἔπесе θύμα *χειρὸς στρατιωτικῆς*, ὕστερα ἀπὸ προσωπικὴ διαταγὴ τοῦ Κωνσταντῖνου⁵⁸, ἀλλὰ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς στὴν Ἡλιούπολη φαίνεται νὰ γλίτωσε ἀπὸ τὴν ἴδια μοίρα, παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ Σωζομενοῦ⁵⁹. Εἶναι μάλλον σαφὲς πὼς ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε προσωπικὰ μὲ τὴν Ἀφροδίτη, γιὰτὶ ἀπὸ ὅλα τὰ κτήρια τῆς Ἱερουσαλὴμ τὸ δικό της ναὸ διάλεξε γιὰ νὰ ἰσχυρισθεῖ πὼς ἦταν κτισμένος πάνω στὸν Πανάγιο Τάφο. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἡ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ ὑπῆρξε ἄμεση καὶ ὀλοκληρωτικὴ, καὶ τὴ θέση του κατέλαβε ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀναστάσεως⁶⁰.

Ὁ ζῆλος τοῦ Κωνσταντῖνου καὶ τῶν ἐπισκόπων του σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Συρίας ἀπέφερε καρποὺς καὶ σὲ ἄλλες ὄχι. Ἡ Ἀρέθουσα, π.χ., ἔμεινε ἀνένδοτα προσκολλημένη στὴν πάτρια θρησκεία. Ἐναντιωνόμενος στὸ πνεῦμα τῆς πόλης, ὁ ἐπίσκοπός της Μάρκος κατεδάφισε στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντῖνου τὸν σηκὸ ἐνὸς ναοῦ καὶ τὸν μετέτρεψε σὲ ἐκκλησία. Οἱ Ἀρεθούσιοι δὲν ἐνθουσιάστηκαν ἰδιαίτερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν πράξη καί, ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς διαδέχτηκε τὸν Κωνσταντῖνο, συνέλαβαν τὸν ἐπίσκοπό τους καί, ἀφοῦ τὸν υπέβαλαν σὲ διάφορα βασανιστήρια, ἀξίωσαν ἢ νὰ ξανακτίσει τὸν σηκὸ ἢ νὰ τοὺς καταβάλει τὸ ἀντίτιμο⁶¹. Φυσικὰ ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι ποὺ ἀπέδειξαν τὸ μέτρο τῆς εὐσεβείας τους κατεδαφίζοντας ναοὺς δὲν στάθηκαν τόσο ἄτυχοι ὅσο ὁ Μάρκος, προπαντὸς

56. Γιὰ τὰ διάφορα στάδια τοῦ θρησκευτικοῦ ἑλλητισμοῦ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Συρίας (ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μακρὸς, ἐπίπονος καὶ ἀποτέλεσμα πρωτοβουλίας τῶν μορφωμένων στρωμάτων) βλ. K. Bursaelis, «Syria, Emesa and the Severans», *Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν Ἀνατολή*, Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Δελφοὶ 6-9 Νοεμβρίου 1986 [1991] 23-39· P. Athanassiadi (παραπάνω, σμ. 5)· καὶ G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity*, Cambridge 1990, μὲ τὴν βιβλιοκρισίαν μου στὸ *Journ. Rom. St.* 82 (1992) 286-7.

57. Εὐσέβιος, *Βίος Κωνστ.* 3.51.

58. Αὐτ. 3.55.

59. Αὐτ. 3.58 καὶ Σωζομενὸς 5.10.7.

60. Εὐσέβιος, *Βίος Κωνστ.* 3.26 κ.ε.

61. Θεοδώρητος, *Ἐκκλ. Ἱστ.* 3.7.6.

ὅσοι εἶχαν τὴ χρήσιμη ἔμπνευση νὰ συνεταιρισθοῦν μὲ τὶς στρατιωτικὲς ἀρχὲς τῆς περιοχῆς⁶².

Τὸ 384 ὁ Θεοδόσιος διόρισε ὑπαρχο τῆς Ἀνατολῆς τὸν Μάτερνο Κυνήγιο, ἕναν θρησκόληπτο καὶ ἄξεστο συμπατριώτη του, ὁ ὁποῖος θεώρησε πὼς ἡ μοναδικὴ ὑποχρέωση ποῦ τοῦ ἐπέβαλλε τὸ ἀξίωμά του ἦταν νὰ περιοδεύει τὴν περιοχή τῆς δικαιοδοσίας του καὶ νὰ ἐπιδίδεται στὸ παράνομο ἔργο τῆς καταστροφῆς ναῶν⁶³. Μιὰ μέρα τοῦ 386 ἔφτασε στὴν Ἀπάμεια, σημαντικὴ μητρόπολη τῆς Συρίας καὶ περίφημο κέντρο πλατωνικῶν σπουδῶν σὲ ὀλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Μαζί του ὁ Κυνήγιος εἶχε δύο χιλιάρχους, οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν στοὺς στρατιῶτες τοὺς τὴ διαταγὴ ν' ἀρχίσουν τὴν ἄμεση κατεδάφιση τοῦ ἐπιβλητικοῦ ναοῦ τοῦ Δία. Οἱ Ἀπαμείες διὰ τὸ τῶν στρατιωτῶν ἡσύχασαν δέος⁶⁴, τὸ μνημεῖο ὅμως ἦταν τόσο καλὰ κτισμένο ποῦ μάταια πάσχιζαν οἱ στρατιῶτες. Τότε ὁ ἐπίσκοπος Ἀπαμείας Μάρκελλος συνέστησε στὸν Κυνήγιο νὰ μὴ χάνει τὸν πολύτιμο χρόνο του ἀλλὰ νὰ ἀφήσει σὲ αὐτὸν τὴν ἐπιτέλεση τοῦ θεάρεστου ἔργου. Προφανῶς μὲ τὴ βοήθεια τῶν προσευχῶν ποῦ ἀναφέρει ὁ Θεοδώρητος, ἀλλὰ καὶ κάποιων μοναχῶν, ὁ Μάρκελλος πέτυχε τὴν ὀλοσχερῆ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ὁ Κυνήγιος ἔσπευδε στὴν Ἔδεσσα τῆς Ὀσορηνης γιὰ νὰ κατεδαφίσει ἕνα ἄλλο κτίσμα, ἐκεῖνον ἀκριβῶς τὸν ναὸ γιὰ τὸν ὁποῖον ἕνας νόμος τοῦ 382 πρόσταζε νὰ μείνει ἀνοικτὸς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ θαυμάζει ὁ κόσμος τὰ ἔργα τέχνης ποῦ περιεῖχε⁶⁵. Τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ αὐτοῦ (ποῦ μάταια καταγγέλλει ὁ Λιβάνιος στὸν Θεοδόσιο⁶⁶) ἀκολούθησαν ἄλλες καταστροφές. Ἐνα ταξίδι στὴ Βόρειο Συρία ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσῃ: ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψη ἐρειπίων ναῶν, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἀφθονία πρωτοχριστιανικῶν λειψάνων, ἀποτελεῖ εὐγλωττὴ μαρτυρία γιὰ τὴ συστηματικὴ καταστροφὴ τῆς ἐργασίας τῶν μοναχῶν καὶ τῶν πατρῶνων τους⁶⁷.

Ἀπὸ τὴν ἐξορία του στὴν Κουκουσό τῆς Ἀρμενίας ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος δὲν παύει νὰ στέλνει ἐπιστολὲς «συμπαράστασης» στὸν ἀγῶνα τῶν μοναχῶν. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, τὸν καιρὸ ποῦ ἦταν ἱερέας στὴν Ἀντιόχεια, εἶχε ὁ ἴδιος συλλέξει ἀσκητὰς [...] ζήλω θεῖω πυρπολουμένους καὶ τοὺς εἶχε ἀποστελεῖ κατὰ τῶν εἰδωλικῶν [...] τεμενῶν τῆς Φοινίκης νόμοις [...] αὐτοὺς ὀπλίσας βασιλικοῖς. Τοὺς μοναχοὺς συνόδευαν εἰδικευμένοι στὴν κατεδάφιση ἐργάτες, τὸ μισθὸ τῶν ὁποίων πλήρωναν οἱ εὐπορες θαυμάστριες τῆς ρητορείας τοῦ Χρυσο-

62. Γ' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. τὴ μελέτη τοῦ G. Fowden, «Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire, A.D. 320-435», *Journ. Theol. St.* 29 (1978) 53-78.

63. Πρβ. Λιβάνιος, 30.46: ἀνθρώπου μιανοῦ καὶ θεοῖς ἐχθροῦ καὶ δειλοῦ καὶ φιλοχρημάτου καὶ τῇ τικτόμενον αὐτὸν δεξαμένη γῆ δυσμενεστάτου.

64. Θεοδώρητος, Ἐκκλ. Ἰστ. 5.21.7.

65. Θεοδ. Κώδ. 16.10.8.

66. 30.44-5.

67. Βλ. τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord: le massif du Bélus à l'époque romaine*, Paris 1953-58, I-III. Ἐνδεικτικοὶ εἶναι οἱ χάρτες VII καὶ CLIII μὲ λειψάνα ναῶν καὶ μοναστηριῶν ἀντίστοιχα.

στόμου⁶⁸.

Οἱ ληστρικὲς ὅμως ὁμάδες ποὺ νέμονταν τὰ ἱερὰ τῆς Συρίας δὲν ἐπιτελοῦσαν τὶς εὐσεβεῖς παρανομίες τοὺς ἀνενόχλητες. Οἱ Ἑλληνισταὶ ὑπερεμάχοντο τῶν ναῶν: στὴν Πέτρα, στὴν Ἀρεόπολη, στὴ Ραφία, στὴ Γάζα, στὴν Ἡλιούπολη καί, βέβαια, στὴν Ἀπάμεια, οἱ πολῖτες συμπλέκονταν σὲ αἱματηρὲς συγκρούσεις μὲ τοὺς μοναχοὺς⁶⁹. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα ἡ Φοινίκη εἶχε μεταβληθεῖ σὲ πραγματικὸ πεδίο μαχῶν, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ μὲ ἀλλεπάλληλες ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν ἐξορία τοῦ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἐξορκίζει κληρο καὶ μοναχοὺς νὰ μείνουν ἀπτόητοι στὸ ἔργο τους: *μή τις ὑμᾶς ἀπατήσῃ διὰ τὴν ταραχὴν τὴν γεγενημένην καταλιπεῖν τὴν Φοινικὴν καὶ ἀναχωρήσαι ἐκεῖθεν. [...] διὰ τοῦτο καὶ Ἰωάννην τὸν εὐλαβέστατον πρεσβύτερον εἰς τοῦτο ἀπεστείλαμεν, ὥστε παρακαλέσαι ὑμῶν τὴν διάνοιαν, καὶ μὴ ἀφείναι ὑπὸ μηδενὸς παρασαλευθῆναι*⁷⁰. Ὅπως ὅμως ἦταν ἀναμενόμενο, ἡ τῶν Ἑλλήνων ηὔξηθη μανία καὶ πολλοὶ τῶν μοναχῶν οἱ μὲν ἐπλήγησαν οἱ δὲ καὶ ἀπέθανον, ὅπως σημειώνει σὲ ἐπιστολὴ τοῦ στὸν πρεσβύτερο Ρουφίνο ὁ Χρυσόστομος παροτρύνοντάς τον νὰ σπεύσει στὴ Φοινίκη, ὅπου μόνο μὲ τὴν παρουσία του καὶ τῇ συνήθει κεχρημένος ἀνδρεία θὰ κατατροπώσει τοὺς ἐχθρούς. Στὴ συνέχεια ὁ ἐξόριστος ἐπίσκοπος συστήνει στὸν Ρουφίνο νὰ τοῦ γράφει ἀπὸ κάθε μοναστήρι ποὺ θὰ συναντᾷ στὸ δρόμο του, νὰ μὴ ντραπεῖ νὰ τοῦ ζητήσῃ ἐνισχύσεις καὶ προπαντὸς νὰ μὴ καθυστερήσῃ οὔτε στιγμή. Καὶ ἂν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ λείψανα, ὁ ἴδιος ὁ Χρυσόστομος ἔχει ἤδη στείλει πολλὰ καὶ ἀναμφισβήτητα στὸν πρεσβύτερο Τερέντιο καὶ στὸν ἐπίσκοπο Ὀτρήιο!⁷¹

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀτμόσφαιρα στὴ Συρία. Ὄταν τὸ 395 ὁ Πορφύριος ἐχρίσθη ἐπίσκοπος Γάζης, οἱ κάτοικοι τῆς παραδοσιακῆς αὐτῆς πόλης καὶ τῶν γύρω χωριῶν ἔστρωσαν τὸν δρόμο ἀπὸ ὅπου θὰ περνοῦσε ὁ ἐπίσκοπος μὲ τὴ συνοδεία του μὲ ἀγκάθια καὶ ἀκαθαρσίες ὥστε ἡμᾶς ἐκ τῆς δυσσομίας πνίγεσθαι καὶ περὶ τὴν ὄρασιν κινδυνεύειν, ὅπως θυμᾶται ἐναργῶς ὁ Μάρκος, ὁ διάκονος καὶ βιογράφος τοῦ Πορφυρίου⁷². Μὲ ἱεραποστολικὴ ζέση ὁ Πορφύριος κατόρθωσε νὰ φτάσει ἴσαμε τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιο τὴν ἐξουσιοδότηση γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν ἱερῶν τῆς Γάζας. Ὁ Ἀρκάδιος ὅμως τοῦ ἀπάντησε: *γνωρίζω ὅτι ἡ πόλις κατείδωλός ἐστιν ἀλλ' εὐγνωμονεῖ, περὶ τὴν εἴσφορὰν τῶν δημοσίων πολλὰ συνελοῦσα*⁷³. Ἡ ρεαλιστικὴ στάση τοῦ αὐτοκράτορα κάμφθηκε μόνον ὕστερα ἀπὸ τὶς ἄπειρες ἰκεσίες (καὶ ραδιουργίες) τοῦ στενοῦ του περιβάλλοντος, καὶ στὶς 24 Μαΐου τοῦ 403 τὸ

68. Θεοδώρητος, Ἐκκλ. Ἱστ. 5.29.

69. Σωζομενός, Ἐκκλ. Ἱστ. 7.15.11. Γιὰ τὴν περίπτωσιν τῆς Ἀλεξάνδρειας βλ. τὸ σχετικὸ ἄρθρο μου (παραπάνω, σμ. 6).

70. Ἐπιστ. 123 (PG 52, 677-8).

71. Ἐπιστ. 123 (PG 52, 685-7).

72. Βίος Πορφυρίου 17.

73. Αὐτ. 41.

περίφημο Μαρνεῖο τῆς Γάζας κατεδαφίστηκε καὶ πυρπολήθηκε, ἐνῶ ὁ μαρμάρινος διάκοσμος τοῦ ναοῦ καὶ τὰ ἱερά του ἀντικείμενα μεταφέρθηκαν στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς πόλης ὅπου κτίστηκαν ἵνα καταπατῶνται οὐ μόνον ὑπὸ ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ γυναικῶν καὶ κυνῶν καὶ χοίρων καὶ κνωδάλων⁷⁴. Στὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Μάρνα-Δία ὑψώθηκε ἡ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Εὐδοξίας, ἀφοῦ ὁ ναὸς εἶχε καταστραφεί χάρις στὴν ἐπέμβαση τῆς αὐτοκράτειρας.

Γιατί τόση μισαλλοδοξία στὴ Συρία; Γιατί ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ σύμβολα μιᾶς πίστεως στὰ σύμβολα μιᾶς ἄλλης νὰ ποτιστεῖ ἀπὸ τὸ αἷμα τόσων θυμάτων; Ἴσως γιατί ἐδῶ δὲν ἔχουμε μιὰν ἀμιγῆ περίπτωση θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, ἀλλὰ ἓνα ξέσπασμα κοινωνικοῦ καὶ φυλετικοῦ μίσους, ἓνα ὑποσυνειδητο ἐθνικὸ κίνημα μὲ ἀμφίεση, βέβαια, θρησκευτικῆ⁷⁵. Οἱ ἐξαθλιωμένοι Σύροι χωρικοὶ τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος πού, «ἔχοντας φορτώσει στὸν κόκορα τὶς γεωργικὰς τους ἀσχολίες, εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὶς κορφές τῶν βουνῶν ἀπὸ ὅπου ἰσχυρίζονταν ὅτι ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὸν Πλάστη τοῦ Σύμπαντος», ὅπως μὲ ἄκαιρα ἐγωκεντρικὸ σαρκασμὸ σημειώνει ὁ Σύρος ἀστὸς Λιβάνιος⁷⁶, δὲν εἶχαν καμμιά συνάφεια μὲ τὴν ἰδεολογικὴ-θρησκευτικὴ γλώσσα τῆς ἐξουσίας καὶ μπορούμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς τὸ θέαμα κάποιου ἔργου τέχνης στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ Κοινὴ δὲν εἶχε ποτὲ προκαλέσει τὴν παραμικρὴ συγκίνηση στὶς καρδιές τους. Ἀντίθετα, στοὺς ἐπιβλητικούς ναοὺς καὶ στὰ ἀγάλματα τοῦ Βρύαξη καὶ τοῦ Φειδία θὰ ἔβλεπαν τὰ σύμβολα τῆς καθημερινῆς τους καταπίεσης.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀσταθὴ ψυχικὴ στάση τοῦ «περιθωριακοῦ», τὴ θολὴ ἀγανάκτηση γιὰ τὴν κατάστασή του ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ πνευματικὰ συγκροτημένοι, ἀπόλυτα δίγλωσσοι ποιμένες τῆς Συριακῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν τὸν ὄχλο τῶν μοναχῶν ὡς ὄργανο γιὰ τὴν πραγματοποίηση προσωπικῶν τους φιλοδοξιῶν. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὅσοι πληθυσμοὶ δὲν εἶχαν ἀνταλλάξει κατὰ τὴ στιγμὴ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τους τὴν ἐθνικὴ τους γλώσσα μὲ τὴν Ἑλληνικὴ, ἀποκλείστηκαν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ

74. Αὐτ. 76.

75. Γιὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη βλ. A. H. M. Jones, «Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?», *Journ. Theol. St.* 10 (1959) 280-98. Σὲ ἐπίρρωση τῆς θέσης μου ἀναφέρω τὸ γεγονός ὅτι σὲ εὐπορες περιοχές, ὅπως ἡ Παλμύρα, ὅπου εἶχε βλαστήσει γιὰ αἰῶνες ἓνα κράμα τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση ἐπὶ ἴσοις ἥροις, ἡ μετατροπὴ νῶν σὲ ἐκκλησίες ἔγινε μὲ τρόπο εἰρηνικό: γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Baalshamin, πού μετασκευάστηκε σὲ ἐκκλησία κατὰ τὸ 420-430 βλ. P. Collart – J. Vicari, *Le sanctuaire de Baalshamin à Palmyre*, 1969, 64: γιὰ τὸν «μητροπολιτικὸ» ναὸ τοῦ Βήλου, E. Will, «Le temple de Bél à Palmyre», *Syria* 50 (1973) 261-8. Ὅσο γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀλλάτ, ὁ ὁποῖος ποτὲ δὲν μετατράπηκε σὲ ἐκκλησία, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς νὰ βρεθεῖ στὸν σιχὸ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς, βλ. H. J. W. Drijvers «Das Heiligtum der arabischen Göttin Allāt in westlichen Stadtteil von Palmyra», *Antike Welt* 7 (1976) 28-38.

76. 30.48: τοῖς τὴν μὲν γεωργίαν ἀποδρᾶσιν, ὁμιλεῖν δὲ ἐν τοῖς ὄρεσι λέγουσι τῶ τῶν ὄλων ποιητῆ. Πρβ. αὐτ. 46· 2.32· 45.26· Ἐπ. 1367 (363), ὅπου οἱ μοναχοὶ ἀναφέρονται ὡς ἀνθρώποι ἀνέστιοι.

Ἰουστινιανοῦ ὀλοκληρώθηκε ἡ διαδικασία ποὺ ἀπέδιδε τὴν ιδιότητα τοῦ πνευματικὰ «αἵρετικοῦ» στὸν χρήστη ἰθαγενῶν γλωσσῶν, ὅπως εἶναι τὰ κοπτικά, τὰ συριακὰ καί, σὲ κάποιον βαθμό, τὰ ἀρμενικά. Ἡ ὀρθοδοξία ἔγινε τὸ προνόμιο τοῦ ἐλληνόφωνου, τοῦ ἀνθρώπου δηλαδὴ ὁ ὅποῖος σὲ λόγιο (ἢ, κατὰ παραχώρηση, σὲ λαϊκὸ) ἐπίπεδο εἶχε μπολιαστεῖ ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ καὶ πνευματικὴ διάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ.